

18. Кривошеев Ю.В. Русь и монголы. – Спб.: Изд-во С-Петербургского ун-та, 2003. – 465 с.; 19. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 2 – 56; 20. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121 – 191; 21. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.; 22. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1968. – 183 с.; 23. Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII – XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. : Історія. – Вип 6 – 7. – Чернівці, 1996. – С. 24 – 44; 24. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49. – 225 с.; 25. Немеров В.Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII – XIV ст. // СА. – 1987. – № 2. – С. 217; 26. Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 23 – 29; 27. Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1981. – 296 с.; 28. Пивоваров С.В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С. 243-255; 29. Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ „Наші книги”, 2008. – Вип. 3. – С. 180-199; 30. Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.). – ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 133-141; 31. Пивоваров С.В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 9-18; 32. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.; 33. Седова М.В. Предметы вооружения из Ярополч – Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87 – 94; 34. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; 35. Федорук А.В., Возний І.П. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Вісник національного університету „Львівська політехніка”. – Держава та армія. – Львів, 2004. – № 670. – С. 30-39; 36. Філіпчук М.А. Замок біля Чорнівки // Молодий буковинець. – 1983. – 27 лютого. 37. Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 117. – Табл. 1, 5. 38. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець – Подільський, 2003. – 143 с.

УДК 621.3.014.12(043.3)

Андрій КРАСНОЖОН

ЦЕРКВА СТЕФАНА ВЕЛИКОГО В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

Автор розглядає історію дослідження Грецької церкви у Білгороді-Дністровському. Грецька церква св. Іоанна Хрестителя була вибудована в три етапи. В основі еволюції будівлі знаходиться принцип розширення основної частини від ранньої апсиди і нефа на захід, вздовж осі храму, до більш пізніх частин споруди. Невелика за розміром рання церква (перший етап) була побудована за ініціативою молдавського господаря Стефана Великого наприкінці 1470-х років.

Ключові слова: Білгород-Дністровський, Грецька церква, господар Стефан Великий.

Андрей КРАСНОЖОН

ЦЕРКОВЬ СТЕФАНА ВЕЛИКОГО В БЕЛГОРОДЕ-ДНЕСТРОВСКОМ

Автор рассматривает историю исследований Греческой церкви в Белгороде-Днестровском. Греческая церковь св. Иоанна Крестителя была выстроена в три этапа. В основе эволюции здания находится принцип расширения основной части от ранней апсиды и нефа на запад, вдоль оси храма, к более поздним частям сооружения. Небольшая по размеру ранняя церковь (первый этап) была построена по инициативе молдавского господаря Стефана Великого в конце 1470-х годов.

Ключевые слова: Белгород-Днестровский, Греческая церковь, господарь Стефан Великий.

Andrii KRASNOZHON

THE STEPHEN GREAT'S CHURCH IN THE BELGOROD-DNIESTROVSKY

The author considers the history of study of the Greek church in the Belgorod-Dniestrovsky. The Greek church of St. John the Baptist was developed in three stages. Here there is the principle of expanding the bulk of the construction site from early development to the west, along the axis of the temple, to the later. Nave, small in size, the early church (the first stage), was built by the initiative of the Moldavian gospodar Stephen the Great in the late of 1470-s.

Keywords: Belgorod-Dniestrovsky, Greek church, gospodar Stephen the Great.

Середньовічна церква св. Іоанна Предтечі (т. зв. «Грецька» церква), яка збереглася у Білгороді-Дністровському, належить до однієї з найцікавіших і, разом з тим, недосліджених об'єктів середньовічного зодчества Білгорода на Дністрі. До цього часу не було створено й опубліковано детального плану споруди, будівельної періодизації об'єкта.

Церква побудована у декількох сотнях метрів на південний схід від фортеці й розташована на високому корінному березі Дністровського лиману. Вона являє собою просту в плані однефну споруду з розмірами по зовнішньому контуру: довжина 24,45 м (без урахування ганку і ширини поколя апсиди), ширина – 7,0 м. Споруда витягнута по лінії: С-З, без прибудов. У західній її частині височіє триярусна дзвіниця (рис. 1).

З цією церквою традиційно пов'язують легенду про Іоанна Нового – першого молдавського святого, що загинув у Білгороді у 1330-х роках [9, с. 9-11]. Згідно з легендою про цього святого, переказаною молдавським літописцем Гр. Цамблаком на початку XV ст., тіло мученика було поховано у Білгороді після розтерзання в якійсь місцевій церкві східного обряду, поблизу жертовника [2, с. 157]. Яка саме церква малась на увазі, невідомо. Традиційно вважається, що це нинішня Грецька церква [9, с. 10-11]. Через 70 років після загибелі мученика, у 1402 р., господар Олександр Добрий попросив білгородську общину передати мощі святого в Сучаву [9, с. 11].

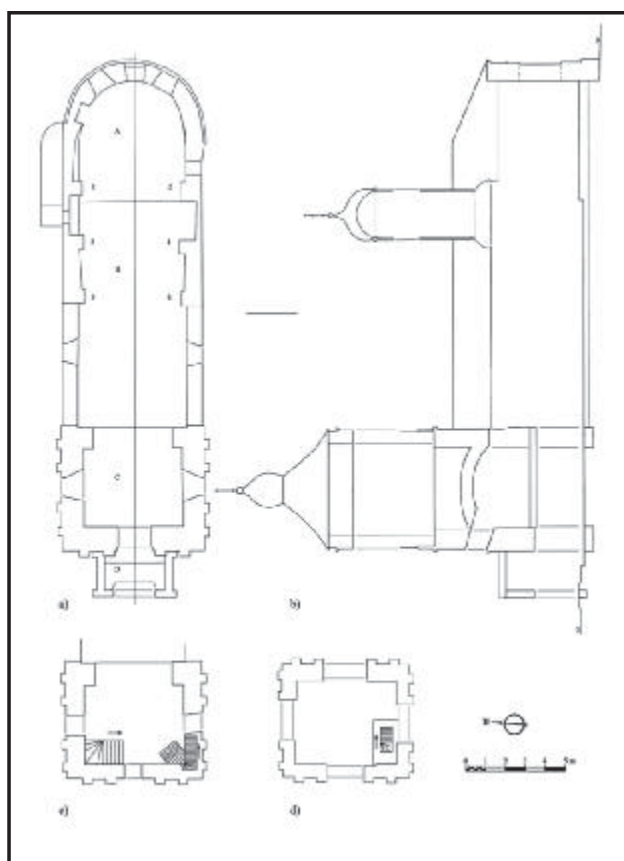

Рис. 1. Грецька церква. План (а) і поздовжній розріз (b).
План дзвіниці: II ярус (с), III ярус (d).

На планах Аккермана церква вперше з'являється у 1770 р., де вона уже підписана як «Грецька» [10, рис. 31]. Це перше історичне джерело, що достовірно вказує на існування в місті цієї церкви. Наступна згадка про неї датується 1785 р., коли польський мандрівник Валеріан Дзедужський назвав цю церкву «молдавською», а кладовище, розташоване на нижній береговій терасі під ним, «грецьким». Напевно, цю саму церкву має на увазі мандрівник, коли говорить про десятки греків Аккермана і утисках християнського населення, наводячи на підтвердження слова про «пустуючу» церкву зі «старовинними стінами», у якій «заборонялось проводити служби» [12, с. 242].

Єдиний для того часу внутрішній опис храму наводить Балтазар Кампенхаузен, який побував у місті в 1790 – 1791 рр. Причому автор говорить вже не просто про молдавське походження храму, а повідомляє час його заснування і навіть ім'я засновника: «Воевода землі Валаської (Der Vallachey) Стефан підняв у XV ст. католицьку церкву грецького обряду. Він поставив на усі ворота (двері?) валаський герб з головою бика, який можна бачити і сьогодні. Підлога церкви з білого мармуру, викладена плитами, на кожній з яких вирізана зірка. Церква має два вівтарі, один з

яких призначається для грецької літургії, а другий – для слов'янської і молдавської (Moldauisch)» [11, с. 871].

Цей пасаж містить в собі дуже важливі свідчення. На самому початку тексту повідомляється про ім'я засновника храму, проте не дається точна дата будівництва об'єкта. Начебто джерело Б. Кампенхаузена чітко вказувало ім'я Стефана, про роки життя якого іноземець був поінформований, але не повідомляло дату (пам'ятна будівельна плита?). Зірки на мармурових плитах, можливо, були шестиконечними молдавськими зірками, які зустрічаються на гербових зображеннях. Нарешті, згадка про два вівтарі та інтерпретація храму як католицького, але з грецьким обрядом, наводить на думку подвійного підпорядкування культової споруди. «Католицький» вигляд храму міг додати вірмено-католицький обряд, якщо церква дійсно належала до того вірменам.

В альманасі «Бессарабія», виданому П. О. Крушеваном у 1903 р., з'явилася точка зору, що грецька церква побудована Стефаном Великим саме в 1482 р. [1]. Цей варіант датування з'явився шляхом прив'язки автором свідчень з пам'ятної мармурової плити XV ст., знайденої в Білгороді та опублікованої О. О. Кочубінським, в якій він розшифрував повідомлення про будівництво у місті Стефаном Великим якогось монастиря [4, с. 538-546]. Хоча насправді сам епіграфіст у своїй публікації не приписував дану плиту до грецької церкви і навіть не висуває це у вигляді версії. Що стосується року (1482), то О. О. Кочубінський напевно інтерпретував ним частину орнаменту. Насправді рік у тексті відсутній. Проте, судячи зі згадки про пиркалабів Думи і Хермана, її можна датувати по періоду їх сумісного правління: 1478 – 1480 рр. [5, с. 48].

До того ж О. О. Кочубінський повідомляє, що плита відноситься до числа придбань Одеського музею старожитностей (на початку 1850-х рр.). В паперах Товариства відзначається, що сама плита була знайдена в Аккермані у 1838 р. і «належала якій-небудь православної церкві» [4, с. 538]. На мою думку, на приналежність плити саме Грецькій церкві на нинішній вул. Л. Попова вказує той факт, що на плані міста 1807 рр. вказані лише три церкви: т. зв. гарнізонна – колишня мечеть в Цивільному дворі фортеці, вірменська і грецька. Саме з приводу останньої в джерелах XVIII ст. прозвучала інформація не тільки про молдавське її походження, але й про участь в справі заснування храму господаря Стефана Великого, про що мова йшла вище. Ця інформація повністю збігається з текстом плити.

У виданні «Пам'ятки містобудівництва і архітектури УРСР» [7, с. 243-268] ця пам'ятка датується в діапазоні з кінця XV – до початку XVI ст. Архітектура пам'ятки характеризується як «дуже архаїчна». Причому, дзвіниця позначена як будівля, яка з'явилася після церкви (слід припустити, що вона і маркірує собою позначений виданням верхній хронологічний рубіж).

В Білгороді-Дністровському краєзнавчому музеї зберігся рапорт, складений місцевим священнослужителем на ім'я Його Преосвященства Анатолія, єпископа Ізмаїльського і Болградського. Згідно з цим документом, у цей час храм пустував і перебував у плачевному стані. В 1944 р. церква «частково була зруйнована» під час радянського бомбардування, однак

конкретні дані про пошкодження обмежуються лише фразою про те, що «снарядом була збита маківка купола і зруйнований кут в північно-західній стіні». До того часу у вівтарі храму знаходився дерев'яний престол з каменем всередині, а від нефа вівтарну частину відокремлював п'ятирусний іконостас «старовинного вигляду»¹.

У 1957 р. в церкві були проведені роботи з обмірювання працівниками Науково-дослідного і проектного сектора РСНРПМ (м. Київ). Звіт по цих дослідженнях так і не був опублікований.

Автори «Дослідження...»² припускають, опираючись на непрямі історичні свідчення, що церква могла з'явитися у XIII – початку XIV ст. «Підтвердженням тому може слугувати планування церкви: однефна, витягнута споруда невеликого розміру, а також утворення у 1347 р. православної єпархії в Білгороді» [3, с. 4].

Молдавський історик архітектури Т. П. Нестерова припускає, що церква відноситься до т. зв. «змішаного» типу і вона дійсно могла з'явитися у часи Стефана Великого, про що свідчать деякі архітектурні особливості пам'ятки (габарити), характерні для церковної архітектури його часу (рис. 8.d). Появу дзвіниці автор датує 1848 р., з чим повністю можна погодитись [13, с. 22-33].

Роботи з обмірювання, проведені автором даної статті у 2013 р., дозволили виявити в межах східної ділянки Грецької церкви, включаючи апсиду і неф, первинний, найбільш ранній храм. Його розміри по зовнішньому контуру: довжина – 12,15 м, ширина – 7 м, ширина апсиди – 5 м, глибина – 3,15 м. Кам'яні зводи храму підтримували три підпружні арки з прольотом 4,87 м, які йдуть з кроком (від західної межі храму), – 2 м. Між пілястрами № 5-6 і 3-4 – відстань 1,8 м. Між № 3-4 і № 1-2 – відстань 2 м. Між № 1-2 і поворотом апсиди – 2 м. Від початку апсиди і до вершини – 3,15 м. Цілком можливо, четверта арка, яка підтримувала конховидне склепіння апсиди, починалась на відстані 3,15 від вершини апсиди, але її устої опирались на п'яти під стелею, подібно тому, як ця сама конструкція влаштована у Вірменському храмі Аккермана.

Т. П. Нестерова помилково визначила межі первинного храму західніше від існуючих, включаючи у його комплекс і стіни другого періоду, впритул до самої дзвіниці [13, с. 22-33], не враховуючи стикових швів між секторами і різницю в товщині стін.

За розмірами і плануванням Грецька церква дійсно дуже близька до храму середини XV ст., що розташовувалась у Цивільному дворі фортеці [6, с. 508]. Його довжина по зовнішньому контуру – 13 м, ширина – 8,7 м, апсида шириною 7 м і глибиною 3,75 м. Дві підпружні арки з прольотом 5,5 м, які йдуть з кроком (від західної стіни) 2,2 м.

¹ БДКМ Ф. КП – 36426. П-16166.

² На жаль, в доступній мені копії прізвища не вказані. Копія зберігається в церковному архіві храму св. Іоанна Предтечі.

Отже, церква у своїй основі має ранній однонефний храм, який датується XV ст. судячи за конструктивними і архітектурно-планувальними особливостями. Закладна мармурова плита зі згадкою про будівництво Стефаном Великим в Білгороді монастиря в 1478 – 80-х рр., на мою думку, стосувалася саме даної церкви. Причому, патрон церкви – св. Іоанн Предтеча був визначений від початку. Про це говорить просторово-астрономічне орієнтування храму³.

На прикладі давньоруських храмів визначено, що їх просторове орієнтування перебувало у прямій залежності від точки сходу Сонця в день закладки споруди, котрий, як правило, збігався з днем святого, в ім'я якого церква була названа [8, с. 43-48].

Спостереження стосовно Грецької церкви були проведені 16 березня 2013 р. Магнітний азимут осі церкви складає: $A_m = 80^\circ$. Геодезичний азимут дорівнює (магнітний азимут+магнітне схилення):

$$A = 80^\circ + 6.03^\circ = 86.03^\circ$$

що дозволяє вирахувати астрономічний азимут для роботи з астрономічним календарем:

$$A_{ac} = 180^\circ - A;$$
$$A_{ac} = 180^\circ - 86.03^\circ = 93.97^\circ \sim 94^\circ$$

На момент польових спостережень цьому азимуту відповідала дата 26 березня (весняний цикл проходження диску Сонця по екліптиці) і 18 вересня (осінній цикл). Враховуючи, що 2012 рік був високосним, то відхилення тривалості календарного року стосовно тропічного є мінімальним.

Виходячи з висновку, що церква була заснована в XV ст., і враховуючи різницю (відставання) між юліанським і григоріанським календарем в 9 днів, отримуємо дату приблизної розбивки храму – 9 вересня для даного століття. В межах цієї осінньої дати знаходиться лише одне велике православне церковне свято – Усічення глави Іоанна Предтечі (11 вересня). П. О. Раппопорт вважав допустимим розліт між вирахованою датою сходу та календарною датою свята в межах тижня [8, с. 43-48]. У випадку з Грецьким храмом, аналіз просторового орієнтування показує, що його назва повністю відповідає даті закладки у відповідне свято.

Те саме стосується і Вірменського храму. Тут розрахунки наступні:

$$A = 77^\circ + 6.03^\circ = 83.03^\circ$$

Орієнтування храму відрізняється від Грецької церкви великим відхиленням на захід. Астрономічний азимут для роботи з астрономічним календарем дорівнює:

$$A_{ac} = 180^\circ - A;$$
$$A_{ac} = 180^\circ - 83.03^\circ = 96.97^\circ \sim 97^\circ$$

Таким чином, на момент спостережень даному азимуту відповідало дві наступні дати: 31 березня (весняний цикл) і 12 вересня (осінній).

³ Хочу висловити сердечну вдячність геодезисту ПГРГП (м. Одеса), Є. Д. Картеляну за допомогу у підготовці розрахунків.

Найближчих до указаної дати березневих свят в церковному календарі немає. Зате вони є в діапазоні вересневих дат. Припускаючи дату заснування храмудесь на початку XVII ст., з різницею в календарях 10 днів, отримуємо дату 2 вересня для вказаного століття. До цієї дати дуже близьким є свято Успіння св. Богородиці (28 серпня). Що також повністю відповідає назві самого храму.

Грецька церква св. Іоанна Предтечі розвивалась у три етапи. Тут спостерігається принцип розширення основного об'єму споруди від ранньої ділянки забудови на захід, вздовж осі храму, до більш пізнього. Однефний, невеликий за розмірами ранній храм (перший етап) був побудований за ініціативою молдавського господаря Стефана Великого в самому кінці 1470-х років.

Джерела та література: 1. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / Под ред. А. П. Крушевана. – М.: Тип-я А. В. Васильева, 1903. – X, 520 с.; 2. Мученичество и житие святого, всехвального великомученика Иоанна нового Трапезунтского, пострадавшего в Леукополе, называемом по общему употреблению, Аккерманом // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 149-158; 3. Исследования Греческой церкви и часовни, памятника архитектуры XIV – XIX вв. в г. Белгород-Днестровский. Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских. – К., 1957. – 16 с.; 4. Кочубинский А. А. Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 506-547; 5. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2012. – 414 с.; 6. Мезенцева Г. Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости // Археологические открытия 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 508; 7. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – 243 с.; 8. Раппопорт П. А. Ориентация древнерусских церквей // Краткие сообщения Института археологии. – 1974. – Вып. 139. – С. 43-48; 9. Руссев Н. Д. Житие Иоанна Нового и жизнь Григория Цамблака в связи с формированием российского идейно-политического пространства // Русин (международный исторический журнал). – Кишинев, 2007. – № 2 (8). – С. 9-19; 10. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – 220 с.; 11. Balthasar von Campenhausen Leyon Pierce. Despre cele văzute și auzite în Moldova // Călători străini despre Țările Române – Т. X, partea 2. – București: Ed. Ac. Române, 2001. – P. 863-890; 12. Dzieduszycki V. Călători poloni în Țările Române. – București: Ed. Cultura națională, 1930; 13. Nesterov T. Arhitectura ecclziastică din chilia și Chetatea Albă // Revaluări de datare și interpretare. – Chișinău: ARTA, 2010. – P. 22-33.